

УДК 316.42

Соціальний капітал в контексті розвитку громадянського суспільства

Анастасія Дроздова,
аспірант Інституту соціальних наук
Одеського національного університету
ім. І. І. Мечникова

Рецензент:
к. політ. н. О. Хорошилов

Розглянуто сутність феномену „соціальний капітал”, проаналізовано його вплив на розвиток демократичної держави, досліджено перспективи налагодження взаємодії між державною владою та громадянами через накопичення соціального капіталу.

***Ключові слова:** громадянське суспільство, довіра, соціальний капітал, індекс людського розвитку, держава.*

The phenomenon of "social capital" is considered and its influence on the development of democratic state is analyzed in the article. The prospects of cooperation between public authorities and citizens due to the accumulation of social capital are examined.

***Keywords:** civil society, trust, social capital, Human Development Index, the state.*

Рассмотрена сущность феномена „социальный капитал”, проанализировано его влияние на развитие демократического государства, исследованы перспективы взаимодействия между государственной властью и гражданами благодаря накоплению социального капитала.

Ключевые слова: гражданское общество, доверие, социальный капитал, индекс человеческого развития, государство.

Постановка проблеми. Термін „соціальний капітал” увійшов до наукового обігу порівняно недавно. Увага до цього феномену зумовлена тим, що концепція соціального капіталу, як проблема наукового дослідження, є недостатньо вивченою на сьогоднішній день. Категорія „соціальний капітал” започаткована і розвинута в роботах таких дослідників, як Френсіс Фукуяма, Роберт Патнам, Джеймс Коулмен. В роботах цих дослідників досліджувана категорія пов’язана з рівнем довіри громадян до влади, а також із показниками рівня економічного розвитку держави. Після виходу в 1964 році у світ книги Г. Беккера „Людський капітал”, категорія „соціальний капітал” набуває більш розширеного тлумачення. Автор намагається здійснити розрахунок ефективності освіти з точки зору економічного розвитку, згодом він публікує багато статей із сучасних соціальних проблем, але в контексті економічного способу мислення. В розвиток поняття соціального капіталу важливий внесок внесла теорія французького соціолога і філософа П. Бурдьє, саме він встановлює зв’язок між соціальним, культурним, фізичним і людським капіталами і на основі цих досліджень, визначає соціальний капітал як інтегруючий чинник соціальної поведінки індивіда [1, с. 66].

Громадянське суспільство – поняття, яке застосовується для пізнання усієї системи суспільних відносин, що перебувають поза сферою державного врегулювання. В даному суспільстві вільні індивіди, а також добровільно сформовані організації громадян захищені від прямого втручання та контролю з боку органів державної влади. На основі цього формується підґрунття для розвитку вільного ринку, поширення духовних, моральних, національних цінностей тощо. Основою громадянського суспільства є життя індивідів як приватних осіб, різноманіття їх інтересів, а також сукупність вільно встановлених між ними міжособистісних зв’язків (економічних, сімейних, особистісних, культурних, релігійних тощо). Відомий соціолог-неофункціоналіст Джефрі Александер визначає громадянське суспільство „як аналітичну, а не конкретну категорію. Воно не є сферою, до якої можна доторкнутись, або побачити” [12, с. 160].

До громадянського суспільства найбільш наближеною, а іноді і тотожною йому, є соціальна сфера. Соціальна сфера, перш за все, є сферою інституціолізованого спілкування, створення тимчасових і стійких об’єднань і їх використання для розвитку індивідів і колективів. Інститутами громадянського суспільства виступають: добровільні громадські об’єднання

(економічні, освітні, культурні, благодійні об'єднання, політичні партії і рухи), незалежні ЗМІ, а також усі інші осередки формування громадської думки, суспільної ініціативи волевиявлення народу. Інституціолізоване громадянське суспільство представляю собою розгалужену мережу різноманітних форм волевиявлення і формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою і автономних щодо держави. Така суспільна підсистема може називатись громадянським суспільством тільки за умови, якщо в ньому є спільна зацікавленість громадянськими справами в усіх членів такого суспільства, а індивідуалізм поєднується з готовністю до співпраці і кооперації для досягнення спільних цілей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Джеймс Коулмен поняття соціального капіталу використовує для аналізу відносин, які панують всередині групи людей, поєднаних спільними нормами, цінностями, взаємними зобов'язаннями і очікуваннями [5, с. 115].

Важливим кроком у предметному вивченні соціальних норм стала книга відомого політолога Роберта Патнама „Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії”. Р. Патнам зазначає, що „громадянське суспільство характеризується активною і орієнтованою на суспільні цілі позицією громадян, елітарними політичними відносинами і заснованими на довірі і співпраці суспільними відносинами” [11, с. 304]. В сукупності всі ці елементи вчений визначає як „соціальний капітал”. Завдяки участі в організаціях громадянського суспільства, індивіди отримують соціальний капітал і надалі спроможні його використовувати для зміцнення демократичних засад в управлінні державою. Р. Патнам зазначає, що розвиток демократизації в суспільстві можливий саме завдяки реформам на місцевому рівні [11, с. 266-271]. Ф. Фукуяма визначає соціальний капітал як „загальноприйняті норми і цінності, які практикуються певною групою людей і дозволяють їм співпрацювати; це – певний потенціал суспільства або його частини, що виникає як результат наявності довіри між його членами. Соціальний капітал є неформальною практикою розуму” [12].

Концепція соціального і людського капіталу в російському суспільстві знайшла своє відображення у наукових працях Н. Бутової, А. Гапоненко, Г. Градосельской, І. Діскіна, В. Корнієнко, Т. Скрипкіна, Л. Стрельникової, А. Ляско, Т. Орлової, Н. Пліскевич, В. Радаєва, А. Трапковой, І. Чернявського, О. Шкаратана, П. Шихірева та ін. Також досліджується функціонування окремих елементів соціального капіталу в соціальному просторі радянського і пострадянського суспільства. В Україні взаємодії соціального капіталу і громадянського суспільства особливу увагу приділяють такі вчені як: А. Колодій, А. Багнюк, А. Бова, Є. Гугнін, В. Чепак, О. Кіресва, М. Лесечко, А. Чемерис, Ю. Савко, О. Сидорчук, В. Степаненко та ін.

Досить цікавою, щодо вивчення взаємозв'язку громадянського суспільства і соціального капіталу, є концепція А. Колодій. Громадянське суспільство, на думку автора, представляє собою сукупність понять

довіри, консолідації, толерантності. Ці принципи є основою громадянського суспільства, і, водночас, складовими поняття „соціального капіталу”. З цього випливає, що феномен „соціального капіталу” є якісним показником розвитку громадянського суспільства [6, с. 30].

Також необхідно звернути увагу на компоненти, з яких складається концепція соціального капіталу. А. Колодій виділяє такі елементи: горизонтальні зв'язки між рівними індивідами; норми довіри; колективна діяльність індивідів; почуття участі у житті суспільства і громади, почуття відповідальності один перед одним, тобто усі прояви приналежності до громадянського суспільства.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є дослідження складових елементів соціального капіталу та їх впливу на формування громадянського суспільства в Україні. Тому, основними завданнями є: уточнення змісту категорій „соціальний капітал” та „громадянське суспільство” через його складові, особливо через взаємозв'язок соціального капіталу і показників людського розвитку; дослідження кожного елементу соціального капіталу та його впливу на формування громадянського суспільства.

Вклад основного матеріалу. Сучасне суспільство знаходиться під владою інформатизації в усіх її проявах. Тому на перший план виходить людина-індивід і її самоствердження у суспільстві. Самоствердження індивіда здійснюється завдяки всебічному розвитку особистості, підвищення рівня загальної довіри, внутрішньої свободи і свободи вибору – з цих елементів складається теорія соціального капіталу. Соціальний капітал впливає на індивіда та соціум як внутрішньо так і ззовні. Важливим є те, що з одного боку, соціальний капітал бере участь у формуванні особистості члена громади, а з іншого – надає риси приналежності до громадянського суспільства людям в межах цілої політичної спільноти. Даний процес сприяє позитивному сприйняттю правових норм особами, а це, в свою чергу, призводить до добровільного підкорення їм. Громадянські цінності і взаємодії людей у політичній сфері складають сферу політичної культури на яку впливають соціальний капітал, сформований у соціумі, та легітимність політичної влади. Цей тандем зумовлює достатній рівень довіри до інститутів влади, рівень політичної зацікавленості і політичної участі, сприяє розвитку політичних цінностей тощо.

Необхідно пам'ятати, що громадянське суспільство представляє собою автономну систему, в середині якої формується соціальний капітал, а вже далі соціальний капітал потрапляє в сферу політики через набуті людьми цінності, норми поведінки. Якщо ці дві сфери (соціальна і політична) збалансовано функціонують, тоді можливим є формування громадянської позиції людини. Але існують деякі відмінності: в соціальній сфері людина виступає як член певної спільноти, тому громадянська позиція виявляється як можливість консолідації і взаємодії. Водночас, у політичній сфері людина має політико-правовий статус громадянина, а це означає, що громадянська позиція носить формалізований характер і вимагає від

Анастасія Дроздова

людини участі у формуванні органів державної влади, здійсненні впливу на органи влади, тобто виконання своїх обов'язків як громадянина. Можна сказати, що політична громадянськість залежить більшою мірою від легітимності державної влади та її політико-правових інститутів, а не від соціального капіталу. Американський політолог Джін Л. Коен зазначає, що політична громадянськість залежить від ефективного чи неефективного функціонування законів та урядів і від ставлення до них громадян, як до легітимних інститутів.

Якщо говорити про розрахунок національного обсягу „соціального капіталу”, тут необхідно взяти до уваги два показники – довіра і участь у громадських організаціях. Рівень соціального капіталу вимірюється за даними соціологічних досліджень. Але найточнішу інформацію ми можемо отримати лише в ході регулярного моніторингу процесів, які регулюють рівень соціальної довіри у суспільстві. Довіра має такі різновиди: довіра певної спільноти до людей – своїх співвітчизників, яка формується під впливом участі у громадському житті; а також довіра до політичних інститутів, яка суттєво залежить від впливу першого виду, але в даному випадку вирішальним є рівень легітимності даних політичних інститутів. Саме тому цей вид довіри (політична), об'єктивніше буде вважати компонентом політичної культури, а не складовою соціального капіталу, а ці два види довіри необхідно розрізняти за сферами суспільної діяльності індивідів. Соціальна сфера – громадська, а політична – громадянська. Зв'язок між цими сферами базується на тому, що окремих індивідів, коли взаємодіє з іншими індивідами у системі інститутів громадянського суспільства, отримує певні нові якості, які згодом переносять на інших індивідів і спільноти, з якими йому необхідно взаємодіяти. Цей процес відбувається не лише в соціальній сфері, а й у політичній, тому не можна говорити, що існує прірва між громадським і громадянсько – політичним життям. Це залежить від тих соціальних ролей, які виконують індивіди. Створюючи в соціумі мережі спілкування, формуючи моральні якості, індивіди згодом використовують їх при формуванні власного правового поля діяльності. Отже, з точки зору державного управління, „соціальний капітал” дає змогу інтегрувати в одну категорію різноманітні соціальні форми впливу державної влади на суспільство, які необхідні для збереження цілісності і розвитку громадянського суспільства. Адже ефективність державного управління пропорційна ефективності використання різних форм соціального капіталу. Це проявляється у відносинах взаємної відповідальності в усіх сферах економічного, духовного, політичного, соціального життя. Така відчуженість соціального капіталу дозволяє говорити про його особливий тип – державний капітал, який має власну систему [6, с. 26].

Варто підкреслити, що під соціальним капіталом розуміється система інституцій, зв'язків між ними та норм, що регулюють їхню діяльність, яка визначає якість та інтенсивність суспільних взаємовідносин. Соціальний

капітал має винятковий вплив на суспільно-політичні процеси в державі, саме тому можна сказати, що економічне процвітання держави, її стабільність і розвиток – є складовими соціального капіталу. Країни з високим рівнем соціального капіталу мають також відповідно високий індекс людського розвитку. Саме соціальний капітал держави створює підґрунтя для реалізації її людського капіталу [2, с. 19-21].

Концепцією людського розвитку передбачається створення можливостей для підвищення добробуту, зміцнення здоров'я, духовного збагачення і всебічного розвитку особистості. Значну роль у цих процесах відіграє середовище в якому перебуває людина, політичні та соціальні інститути, які дають можливість управляти своїм життям і життям соціуму. В основі концепції людського розвитку лежить пріоритет інтересів людей на кожному з трьох основних етапів перехідного етапу: розвиток держави; розвиток демократії; економічне реформування.

Сама концепція виникла в результаті трансформаційних процесів в традиційних ідеях про розвиток, а саме: ідеї розвитку основних потреб людини і доктрини економічного розвитку. Велика увага у концепції людського розвитку приділяється правам і свободам людей, а саме їх гарантуванню:

- кожна людина у державі, яка має політико-правовий статус громадянина, має право брати участь в управлінні державою на рівні органів місцевого самоврядування, а також в масштабах національного уряду;

- як політична нація люди мають право на мову, віру і звичаї;
- як виробники, громадяни мають право брати участь у комерційній діяльності держави;

- споживаючи товари і отримуючи послуги, люди мають право лише на якісне обслуговування, на доступ до необхідної інформації, на захист від неякісних товарів, на життя у здоровому навколишньому середовищі.

Як процес розширення можливостей вибору, людський розвиток передбачає: доступ до отримання належної освіти; підтримку ведення здорового способу життя; доступ до ресурсів, необхідних для забезпечення гідного рівня життя. Однак людський розвиток має і інші складові: економічну, соціальну і політичну свободу, право на розвиток своєї особистості, право на творчість та самоповагу.

Людський розвиток відбувається за двома основними напрямками: 1) набуття якісних показників, таких як професіоналізм, високий рівень освіти, рівень і тривалість життя; 2) використання цих показників в певних сферах економічного, соціального, культурного, політичного життя. Для рівномірного розвитку необхідно, щоб ці два напрямки були збалансовані. З цього випливає, що людський розвиток має бути сталим для раціонального використання усіх можливих ресурсів, які використовуються для задоволення потреб як сучасних, так і майбутніх поколінь.

Анастасія Дроздова

Постає питання в якій системі необхідно вимірювати людський розвиток? Для цього використовується Індекс людського розвитку (ІЛР), який вперше було запропоновано для використання в межах Програми розвитку ООН у 1990 р. За цим індексом вимірюються показники розвитку країн і регіонів. Автор Індексу – економіст Махбуб-уль-Хакі. Сучасний вигляд показник отримав у 1990-х роках після численних доопрацювань групою економістів на чолі з Амартія Сен. Щорічно автори аналізують 187 країн, які є членами ООН, а також Гонконг, спеціальний адміністративний округ Китаю та Окуповані Палестинські Території. Використання показника ІЛР є значно ефективнішим, ніж, наприклад, показники валового внутрішнього продукту (ВВП), який аналізує лише середній прибуток людини. Спочатку для аналізу ІЛР країни використовувалось 40 показників, здебільшого кількісних і рейтингів. Але не всі показники можливо виміряти кількісно, адже існують ще такі категорії, як соціальний і політичний капітал, духовні цінності, свобода вибору.

На сьогоднішній день Україна посідає 76-ту позицію у світовому рейтингу людського розвитку. Наша країна займає категорію „країни з високим рівнем потенціалу”, а сумарний ІЛР становить 0,729 бала. Також в дану категорію потрапили такі країни як: Венесуела, Ямайка, Грузія, Перу та інші. Показник України вищий за середній світовий – 0,682 бала, але є нижчим за середній європейський рівень – 0,751 бала. Основні показники ІЛР враховують такі параметри: 1) тривалість життя (в Україні – 68 років); 2) рівень освіченості (0,858 бала); 3) ВВП на душу населення (6175 доларів); 4) середня тривалість навчання (11,3 роки); 5) індекс гендерної нерівності (становить 0,335 бала); 6) коефіцієнт показника „місця у парламенті” (0,087 бала, 8% складає представництво жінок в українському парламенті); 7) чисельність міського населення (складає 69,1%).

Україна має найгірші показники Індексу людського розвитку у Європі (виняток складає лише Молдова, яка займає 111 позицію). Можна сказати, що наша країна знаходиться на шляху до встановлення чітких соціальних стандартів в суспільстві, які на даний час не відповідають соціальним стандартам розвинених країн світу.

При визначенні показників ІЛР, необхідно врахувати такі умови:

1. Розрахунок показників ІЛР базується на показниках людського розвитку, але дані показники однаково не впливають на людський розвиток в цілому;

2. ІЛР не враховує негативні індикатори такі як: рівень злочинності, екологічне забруднення, рівень безробіття.

На сьогодні взаємозв'язок між ефективними методами управлінської діяльності і новітніми технологіями дає можливість значно підвищити рівень людського, а також і соціального капіталу. Усунення соціальних проблем регіонів є метою соціально-економічної політики, яка спрямована на створення сприятливих умов для послідовного підвищення ВВП на

душу населення та базових показників якості життя: очікуваної тривалості життя, збільшення витрат на освіту і охорону здоров'я. Тільки за рахунок розвитку окремих регіонів, та покращення складових показників ІЛР у кожному регіоні країни, можна досягти збільшення темпів росту національної економіки. Тому, пріоритетним завданням політики соціально-економічного розвитку України повинно стати створення дієвого механізму для її ефективного забезпечення на регіональному рівні.

Висновки. Соціальне життя людини багатше за формами і тому порівняно з політикою, його вплив первинний. Саме з нього починається формування громадянського суспільства і демократії. Важливою частиною концепції громадянського суспільства є розвиток соціального капіталу через активізацію участі населення у житті суспільства. Здатність до взаємодії і консолідації є одним із найважливіших аспектів соціального капіталу. Дана взаємодія зумовлена рівнем довіри громадян. Максимально ефективною і продуктивною взаємодія між громадянським суспільством і державою можлива при соціальній зрілості цих інститутів. Саме тому, досягнення цих завдань має стати пріоритетним напрямком політики держави.

Проблема становлення громадянського суспільства в Україні стає ключовою. В умовах кардинальних змін ціннісних орієнтацій у напрямку засвоєння західних цінностей індивідуалізму постає необхідність їх збалансування соціальними нормами довіри і консолідації, які складають основу соціального капіталу суспільства. В свою чергу, це слід розглядати як чинник підвищення ІЛР в Україні.

Щодо перспектив розвитку соціального капіталу в Україні, то сьогодні можна констатувати низький рівень громадської активності, низький рівень довіри та високий рівень відчуження в українському соціумі. У цьому аспекті можна говорити про наявність так званого негативного соціального капіталу, який навряд чи сприятиме соціальній стабільності та соціальній безпеці.

Головна проблема сучасної України – відсутність зрозумілої стратегії розвитку суспільства. Саме тому, на сьогоднішній день Україна займає низькі позиції в Європі за показниками ІЛР. Її отриманню може сприяти цілеспрямована політика держави, що забезпечує умови зростання соціального капіталу. Адже саме достатній рівень соціального капіталу – є необхідною умовою для розвитку суспільства у демократичному напрямку. Наявна ресурсна база взаємодії держави і громадсько-політичних рухів у сучасній Україні залишає бажати кращого через незначність наявних засобів і внутрішньої незбалансованості складових її компонентів. Існуючу структуру ресурсного забезпечення взаємодії держави й організацій громадянського суспільства не можна назвати повноцінною. Це проявляється, насамперед, у розбалансованості ресурсного забезпечення, коли надлишок одного виду ресурсного забезпечення розвитку суспільства в іншій із взаємодіючих сторін не може

дозволити швидко компенсувати його дефіцит у другій із взаємодіючих сторін. Подібні структурні перетворення ресурсної бази взаємодії стали досить істотними перешкодами, що стримують розвиток українського громадянського суспільства.

Отже, необхідним є відродження традицій, суспільна консолідація, подальша активізація процесу формування мереж громадської активності, які забезпечать співпрацю між людьми і сприятимуть формуванню почуття довіри та безпеки. В іншому випадку виникає загроза подальшої розбалансованості суспільства, посилення протистояння між верствами населення і врешті-решт стримування процесу розвитку громадянського суспільства в Україні.

Література:

1. **Бурдье П.** Формы капитала / П. Бурдье // Экономическая социология. – Т. 3. – № 5. – 2002. – С. 60-74.
2. **Гришнова О.** Соціальний капітал: сутність, значення, взаємозв'язок з іншими формами капіталу / О. Гришнова, Н. Полив'яна // Україна : аспекти праці. – № 3. – 2009. – С. 19-24.
3. **Загородній Ю.** Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень / Ю. Загородній // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2004. – № 3. – С. 10-19.
4. **Кін Джон.** Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. / Джон Кін // Переклад з англ. – К. : „К.І.С.” / „АНОД”, 2000. – С. 51.
5. **Коулмен Дж.** Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122-139.
6. **Колодій А. Ф.** На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія. – Львів : Видавництво „Червона Калина”. – 2002.
7. **Левин И. Б.** Гражданское общество на Западе и в России / И. Б. Левин // Полис. – 1996. – № 5. – С. 107-119.
8. **Меркель В.** Теории трансформации. Структура или актор, система или действие? / Повороты истории : Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : В 2 т. Т. 1: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы / ред.-сост. П. Штыков, С. Шваниц. – СПб. : Летний сад, 2004. – 510 с.
9. **Михайловська О. Г.** Соціальний капітал” як ресурс інститутів громадянського суспільства [Електронний ресурс] / О. Г. Михайловська // Гілея: наук. вісн. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – 2010. – Вип. 40. – Режим доступу http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/Gileya40/P3_doc.pdf

10. **Нижник Н.** Соціальне партнерство як виклик сьогодення / Н.Нижник, С.Дубенко, Л.Пашко // Політичний менеджмент: наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2005. – № 2. – С. 46-54.

11. **Патнем Р. Д.** Творення демократії. Традиції творення громадської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнем, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті. – К. : Основи, 2001.

12. **Фукуяма Ф.** Соціальний капітал [Електронний ресурс] / Ф. Фукуяма // Незалежний культурологічний часопис „І”. – 2008. – № 53. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm>

13. **Alexander J.** Bringing Democracy Back In / Intellectuals Beyond Academy. Ed. by Ch. Lemert. – Sage, 1990. – P. 168.